

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 347. 121:651.92

Р.Б. Шишка
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

Грошові зобов'язання в праві України

У статті йдеться про грошові зобов'язання і вказується на непослідовність та помилки їх регулювання. Автор виходить із широкого розуміння грошових зобов'язань як у тих випадках, коли вони є одним їх предметом, так і коли вони є зустрічним зобов'язанням в оплатних договорах. Розроблені ознаки таких зобов'язань та запропоновано їх визначення: грошовим є зобов'язання, за яким кредитор управі вимагати виконання боржником дії зі сплати на користь кредитора грошей.

Ключові слова: гроші, грошові зобов'язання, кошти, сторони, сплата.

Р.Б. Шишка
доктор юридических наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

Денежные обязательства в праве Украины

В статье говорится о денежных обязательствах и указывается на непоследовательность и ошибки их регулирования. Автор исходит из широкого понимания денежных обязательств в тех случаях, когда они являются одним их предметом, а также когда они выступают встречным обязательством в платных договорах. Разработаны признаки обязательств и предложены их определения: денежным есть обязательства, по которым кредитор вправе требовать исполнения должника действий по уплате в его пользу денег.

Ключевые слова: деньги, денежные обязательства, средства, стороны, уплата.

R. Shishka
Doctor of Law, Professor
Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

Monetary liabilities in the law of Ukraine

The article deals with monetary obligations and points to inconsistency and errors in their regulation. The author proceeds from a broad understanding of monetary obligations in cases where they are one of their subject matter; and also when they are counter-obligations in payment contracts. The features of such obligations are developed and their definition is proposed: monetary is an obligation on which the creditor is entitled to demand execution by the debtor of actions for payment in favor of the money lender.

Key words: money, money commitments, funds, parties, payment.

Постановка проблеми

Одними із складних серед зобов'язань у праві наразі є грошові зобов'язання. Тут є економічна, зокрема матеріальна, соціальна, правова складові. Справа у тому, що такі зобов'язання можуть виникати стосовно грошей: у загальному правовому режимі – як об'єктів цивільних прав чи на інституційному рівні, або бути елементом платного зустрічного зобов'язання, що не завжди вирізняється в економічному й правовому аспектах, інколи зі суб'єктного розуміння.

Гроші, як об'єкти цивільних прав проявляються, як 1) вид зобов'язань узагалі; 2) складова видів забезпечення виконання оплатних зобов'язань; 3) еквівалент (сума) за предмет договору чи інше натуральне зобов'язання (деліктне) в разі неможливості його виконання; 4) складова охоронного зобов'язання; 5) фінансова послуга тощо. Власне, гроші придумані для того, щоб полегшити обмін товарами. Всяке еквівалентне зобов'язання може бути виражене в формі грошового еквівалента в силу припису чинного законодавства, домовленості сторін зобов'язань (відступне), традиції (передача монет при даруванні ножів чи інших колючо-ріжучих предметів тощо). Грошові ж зобов'язання передбачають передачу боржником грошей кредитору як його основного предмету.

Це зумовлене роллю грошей як: 1) універсального еквівалента; 2) сполучної

ланки між товаровиробниками; 3) об'єкта права та предмету грошово-кредитного регулювання економіки розвинутих країн; 4) засобу обслуговування обміну між країнами, зокрема руху товарів, робочої сили та капіталів; 5) носія капіталу й обміну. Додає тому актуальності поява електронних грошей, зокрема криптовалюти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемами грошових зобов'язань переймалися у свій час такі фахівці, як: М. М. Агарков, А. Є. Алісов, І. А. Безклубий, Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Т. Б. Замотаєва, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Є. О. Мічурін, О. Е. Сімсон, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. І. Шимон, В. Л. Яроцький та інші.

Проте з тих часів з'явилися як нові види грошей, так і грошових зобов'язань, нові підходи до грошей у суспільстві в міжнародних та національних програмах розвитку, які не досліджені попередниками. Практично залишилося без уваги посилення позитивного регулювання грошових зобов'язань у ЦК України та відхід від монополії на операції з грошима.

З ними виникли і суперечності в доктрині права та правовій природі договорів стосовно грошей, грошових послуг, які ускладнені чинним законодавством з віднесенням їх до сфери фінансів та фінансових послуг. Так, останні здебільшого не проявляють конститутивних ознак послуг

як об'єктів цивільних прав, а грошовий обіг перестав і надалі перестає бути монополією держави. Такі тенденції або ігноруються, або недооцінюються. Це стосується й концепту грошових зобов'язань, зокрема з огляду на втрату державами значення емісіонерів грошей та майнінгу криптовалют приватними особами.

Мета статті – розкрити та запропонувати в доктрину авторське бачення грошових зобов'язань у цивільному праві України. *Об'єктом* є зобов'язання щодо грошей як особливого різновиду речей, а *предметом* – положення чинного законодавства, практика його застосування, наукова доктрина.

Виклад основного матеріалу дослідження

Загальноприйнято, що гроші у суспільстві виконують п'ять функцій: міри вартості; засобу обігу; засіб утворення скарбів, накопичень і заощаджень; кошти платежу; світових грошей. Відповідно, вони себе проявляють по-різному: 1) як основний чи альтернативний об'єкт зобов'язань, де гроші як законний платіжний засіб є зустрічним зобов'язанням; 2) як предмет зобов'язань: договірний при обміні грошей чи їх колекціонуванні (нумізматики), чи альтернативних, деліктних, у разі неможливості виконати зобов'язання в натурі. Чинне законодавство слідує традиції і цих тонкощів не враховує. Йдеться про грошові зобов'язання зі сплати грошей як речових (ст.ст. 177, 192 ЦК України [9]). Проте не зрозуміло, чому вони Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» віднесені до зобов'язальних та окремі з них до фінансових послуг?

Визначення поняття (термін) *грошове зобов'язання* ґрунтується на положеннях цивільного та спеціального законодавства України і нормах права, що регулюють суспільні відносини в публічній сфері, зокрема в оподаткуванні. Оновлення зобов'язань у Книзі п'ятій ЦК України не обійшлося без непослідовності щодо них: їх не виділено в окрему главу, розрахункам, як виконанню грошових зобов'язань,

надано не властиве їм самостійне значення як окремих договірних зобов'язань (Глава 74 ЦК України), дотримано концепт надання фінансових послуг.

Насправді здебільшого тут ідеться про виконання зобов'язань за договором банківського рахунку та їх різновидів, зокрема карткового рахунку, за яким банк зобов'язаний виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум та проведення інших операцій за рахунком (ст. 1066 ЦК України). До того, передбачені ч.1 ст. 1088 ЦК України види безготівкових розрахунків (платіжне доручення, акредитив, розрахункові чеки, інкасо та інші види розрахунків, за своєю суттю, є вказівками про виконання зобов'язань, що охоплюються договором банківського рахунку і договором карткового рахунку. При тому окремі з них своє значення вже втратили. Тож чому вони опинилися серед договірних зобов'язань – досі не зрозуміло? Вбачається, що такий підхід законодавця скоріше є слідуванням радянській традиції імперативізму в сфері грошей, що є сучасним та науково виваженим підходом.

Окремої уваги заслуговує регулювання позикових та кредитних зобов'язань, які, за традицією, опинилися серед послуг, навіть якщо вони названі фінансовими послугами. Згідно з п.6 ч.1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8] надання коштів у позику, в тому числі й на умовах фінансового кредиту, віднесено до фінансових послуг. Зауважимо, що термін «фінанси» в їх розумінні є публічно-правовою категорією і стосується мобілізації коштів у бюджет, їх розподілу та витрачання. Позика та її різновиди, по суті, є переданням грошей як речей (ст. 177 ЦК України) у власність, а позичальник повинен повернути не ті самі гроші, а таку ж їх кількість та відсотки за некористування ними, а отримання їх має забезпечувати свободу їх використання.

Тож у підході до грошових зобов'язань збережено радянський підхід до моннопольного становища національної валюти,

що надає формальну можливість притягнути фізичну особу до відповідальності за порушення валютного законодавства. Тим проігноровано фактичну лібералізацію обігу на території України іноземної валюти та інститути зобов'язального права: обмін валют, долю їх регулювання НБУ України чи монополію останнього. Лібералізація у цій сфері й надання пошти права на обмінні операції свідчить про зворотне.

Не виважена вказівка, що сторонами таких зобов'язань є підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, а також фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, а підставами виникнення не лише договір, за яким передбачено обов'язок сплатити кошти, а й заподіяння шкоди, безпідставне набуття грошей, обов'язок продавця повернути аванс через невиконання ним постачання та розірвання покупцем такого договору, визнанням недійсним договору та застосуванням реституції тощо. Згідно з Державним реєстром частка підприємств незначна і вони лише різновид організації як юридичних осіб (ст. 80 ЦК України).

У Законі України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [4] від 22 листопада 1996 року N 543/96-ВР, що регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань між підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності й господарювання, а також фізичними особами-суб'єкти підприємницької діяльності, лише з його змісту вбачається, що такими є зобов'язання між платниками та одержувачами грошових коштів. До речі, цей закон проігнорував 3 відсотки річних, що мав би сплатити платник за прострочку більше одного року, як й інфляційні. Це варто було б надолужити, як і розширити сферу його дії на фізичних осіб.

У ст.1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [2] грошове

зобов'язання визначене як зобов'язання боржника заплатити кредитуру певну грошову суму відповідно до цивільно-правового договору та на інших підставах, передбачених цивільним законодавством України. До складу грошових зобов'язань боржника не зараховуються недоїмка (пеня й штраф), визначена на дату подання заяви до господарського суду, а також зобов'язання, які виникли внаслідок заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, зобов'язання з виплати авторської винагороди, зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника – юридичної особи, що виникли з такої участі, зобов'язання боржника – фізичної особи – підприємця, які виникли безпосередньо у фізичної особи на підставах, не пов'язаних із здійсненням таким боржником підприємницької діяльності. Склад і розмір грошових зобов'язань, у тому числі розмір заборгованості за передані товари, виконані роботи й надані послуги, сума кредитів з урахуванням процентів, які зобов'язаний сплатити боржник, визначаються на день подання в господарський суд заяви про порушення провадження у справі про банкрутство, якщо інше не встановлено цим Законом. Тут ідеться про широке розуміння грошових зобов'язань.

Таке визначення проведено в постанові пленуму Вищого господарського суду «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» від 17.12.2013 №14 [6] та інших постановях ВСУ. Відповідно до п.1.1 цієї постанови грошовим, за змістом ст.ст. 524, 533—535, 625 ЦК, є виражене в грошових одиницях (національній валюті України чи еквіваленті в іноземній валюті) зобов'язання сплатити кошти на користь іншої сторони, яка має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Термін «кошти», як поняття бухгалтерського обліку, відображає ліквідні активи підприємства та включає готівку в касі, кошти на рахунках у банках, електронні гроші, емітовані у відкрито циркулюючій системі, депозити до запитання і кошти в дорозі.

Грошовим є зобов'язання, за яким кредитор управи вимагати виконання боржником дій зі сплати на користь кредитора грошей. Таке визначення є оптимальним і могло би бути проведене в ЦК України. Це пояснюється тим, що така позиція проведена у постановках ВСУ, згідно з якими зобов'язання, що зводиться до сплати коштів, є грошовим. Воно охоплює як зобов'язання чисто щодо грошей, зокрема деліктні, позикові та інші, так і мінові, де гроші є еквівалентом (ціною) зустрічного предмету зобов'язань.

Складно погодитися з п.5.2 цієї постанови стосовно правила ч.2 ст.625 ЦК. За ним обов'язок боржника сплатити суму боргу з урахуванням індексу інфляції та процентів річних не виникає у випадках: повернення коштів особі, яка відмовилася від прийняття зобов'язання за договором (ст.612 ЦК); повернення сум авансу і завдатку; повернення коштів у разі припинення зобов'язання (у тому числі шляхом розірвання договору) за згодою сторін або визнання його недійсним; відшкодування збитків та шкоди; повернення безпідставно отриманих коштів (ст.1212 ЦК).

Незважаючи на підставу виникнення в боржника обов'язку сплатити кредитор певну суму, таке зобов'язання все одно є грошовим, і з моменту перерахування (сплати) коштів у отримувача був час ними розпорядитися, а платник не мав такої змоги. Тож застереження п.5.2 постанови, що підстави для застосування ч.2 ст.625 ЦК відсутні через те, що такі дії вчиняються не на виконання взятих на себе грошових зобов'язань, є необґрунтованим, оскільки її положення не пов'язують можливість її застосування з таким фактом.

Таке положення має застосовуватися до всіх випадків порушення грошового зобов'язання незалежно від підстав його виникнення (підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, які, по суті, є змістом зобов'язання, вказані в ст.11 ЦК). Воно відображає природу грошей, що повинні «робити гроші», та коливання курсів. Тож, якщо у боржника виник обов'язок щодо сплати грошей у зв'язку

із заподіянням ним збитків, шкоди, безпідставністю набуття (утримання) коштів кредитора, виникненням обов'язку повернення авансу (попередньої оплати), то всі ці зобов'язання є грошовими. У такому разі обґрунтованим є право кредитора на нарахування за період їх прострочення інфляційних витрат та 3% річних. Такий підхід не лише законодавчо обґрунтований, а й відповідає засадам справедливості й розумності (ст. 3 ЦК України). У всякому разі кошти кредитора незалежно від підстав, що зумовили обов'язок їх сплатити, знецінюються, тому останній повинен бути захищений від недобросовісності боржника.

Водночас протягом останніх років Верховний Суд України майже щомісяця змінював правову позицію щодо правомірності застосування її положень. Насамперед ідеться про нарахування інфляційних витрат та 3% річних у випадках, коли такий обов'язок виник у боржника не на підставі відповідного договору. Так, за цивільною справою № 6-1003цс16, Верховний Суд України сформулював правову позицію, в якій вказав, що грошовим зобов'язанням є таке правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана сплатити гроші на користь другої сторони (кредитора), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Тут слід було б уточнити: з передбаченими наслідками у сфері грошового обороту. Наразі проведено мінімум дві правові позиції ВСУ:

1) інфляційні витрати і 3% річних можуть бути стягнуті, якщо боржник не виконав передбаченого умовою договору обов'язку щодо сплати коштів. Тож у інших випадках ст.625 ЦК не застосовується, оскільки відсутнє грошове зобов'язання. Також є різні підходи щодо інфляційних;

2) будь-який обов'язок щодо сплати коштів, незалежно від підстав його виникнення, є грошовим зобов'язанням, а тому положення ст.625 ЦК підлягають застосуванню. Такий підхід, на наш погляд, є розумним та справедливим: у всякому разі кредитор не повинен втрачати від невиконання зобов'язання боржником.

Так чи так, наразі виникає проблема перегляду ставлення до грошових зобов'язань, їх структури з огляду на глобалізм економіки, протистояння всесвітнього еквіваленту та світових грошей. Проте в ЦК України не визначено грошове зобов'язання, що, з одного боку, відображає традиції, а з другого – є прогалиною. Тим більше, що підходів до їх визначень досить багато.

Кваліфікуючими ознаками грошового зобов'язання є: 1) вид майна чи речей, а саме гроші, що слідує зі ст. 177 ЦК України; 2) що підлягає переданню боржником на користь кредитора (ст. 509 ЦК України (спосіб виконання зобов'язання) незалежно від підстави виникнення); 3) особливості гарантій забезпечення спроможності грошей при тривалому їх невиконанні, а саме обов'язок боржника виплатити інфляційні, а при прострочці більше одного року виплатити 3 відсотки річних (ст.625 ЦК); 4) при несплаті грошей має стягуватися неустойка, і при тому штрафна.

Окрім того, є особливості окремих грошових операцій, зокрема обмінних: а) при обміні валют; б) при обміні грошей між нумізматами. Там не завжди йдеться про номінальну вартість грошей.

Постановою правління НБУ 12.12.2002 № 502 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України та змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України» [7] встановлено порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій з готівковою іноземною валютою на території України для уповноважених банків (далі – банк), а також для уповноважених фінансових установ та національного оператора поштового зв'язку (далі – фінансова установа), їх кас, пунктів обміну іноземної валюти та пунктів обміну іноземної валюти, що відкриваються банком, фінансовою установою на підставі укладених агентських договорів з юридичною особою-резидентом. Грошовим зобов'язанням, як підставою виникнення відносин неспроможності або банкрутства, є обов'язок

боржника сплатити кредиторіві (державі) грошову суму основного зобов'язання, що ґрунтується на цивільно-правовому договорі (правочині), або грошову суму основного обов'язкового платежу з податків (зборів) до відповідного бюджету, або основну грошову суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, або інших грошових коштів, обов'язок сплати яких у боржника виник на підставах, передбачених законодавством України.

Невиправдано до грошових зобов'язань боржника не зараховувати зобов'язання, які виникли внаслідок заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, зобов'язання з виплати авторської винагороди, зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника – юридичної особи, що виникли з такої участі. Попри те, що до цих грошових вимог законом встановлено спеціальний порядок заявлення та черговість їх задоволення, вони все ж таки є грошовими. Навіть якщо не всі грошові вимоги є підставами для звернення кредитора з заявою про порушення справи про банкрутство стосовно боржника, по своїй суті вони є грошовими. Такий підхід є більш конструктивним для задоволення вимог потерпілих кредиторів.

Деякі слова про негативні наслідки порушення грошових зобов'язань, зокрема відповідальність як широку категорію, яка охоплює акцесорне та деліктне зобов'язання як стягнення з платника грошей, так і саму відповідальність. Уразливість цивільно-правової відповідальності як всякого стягнення санкцій уже не потребує особливого доказування. Проте слід нагадати, що за ст. 124 Конституції України [2] правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, і делегування функцій судів, а також їх привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускаються. При тому юрисдикція судів поширена на будь-який юридичний спір. Навіть якщо медіація, то однаково спір вирішується поза процесуальною формою, і тут є два випадки: 1) виконання поза рішенням суду, що є виконанням акцесорно-

го чи деліктного зобов'язання; 2) затвердження медіативного рішення судом унаслідок чого воно набуває обов'язковості. У всякому разі юридична відповідальність пов'язана із застосуванням примусу до особи від імені держави державною виконавчою службою чи приватним виконавцем, що має право його застосувати.

Висновки

Таким чином, грошові зобов'язання мають низку особливостей як із гарантіями їх забезпечення, так і з їх виконанням та відповідальністю за порушення. Це свідчить про можливість та доцільність виділення грошового зобов'язання та посилення його забезпечення в ЦК України. Тим

більше, що основні положення про них у ЦК сформовані й лише потрібні певні зміни, які об'єднують ці зобов'язання в одне ціле. Найбільш оптимальним є визначення «за грошовим зобов'язанням боржник зобов'язаний сплатити гроші на користь кредитора або вчинити інші дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку». Воно не є тавтологічним і універсальним, що надає таким зобов'язанням еластичності та втримує в межах державного впливу. Окрім того, глави про розрахунки слід помістити як параграфи загальних положень про виконання зобов'язань і від окремих форм розрахунків відмовитися.

Література

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/436-15
2. Конституція України від 28 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
3. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 № 2343-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/2343-12
4. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 № 543/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. N 5. Ст. 28.
5. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України : постанова Правління Національного банку України №63 від 7 червня 2018 року від 16.01.2003 № 436-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/document/download?docId=71475939>
6. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : Постанова пленуму Вишого господарського суду від 17.12.2013 №14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/v0014600-13
7. Про затвердження Інструкції про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України та змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України : Постанова правління НБУ 12.12.2002 № 502. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-03>
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.07. 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01. 2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/435-15